

TOPIARIUS 2 (3)/2016

STUDIA KRAJOBRAZOWE

WYDAWCA:

Uniwersytet Rzeszowski, Wydział Biologiczno-Rolniczy
Zakład Architektury Krajobrazu
ul. Ćwiklińskiej 1A, 35-601 Rzeszów
serwis internetowy czasopisma: www.topiarius.ur.edu.pl
kontakt: topiarius.redakcja@ur.edu.pl

REDAKTOR NACZELNY:

dr hab. inż. arch. Piotr Patoczka, prof. UR

REDAKCJA:

dr inż. arch. kraj. Agata Gajdek, dr Piotr Kołodziejczyk
dr inż. arch. Anna Sołtysik, mgr inż. arch. kraj. Agnieszka Wójcik

RADA NAUKOWA:

prof. dr hab. inż. arch. Aleksander Böhm, prof. dr hab. inż. arch. Andrzej Kadłuczka
dr hab. inż. Zbigniew Czerniakowski, dr hab. inż. arch. Mykoła Bewz
dr hab. inż. arch. Piotr Patoczka

RECENZENCI TOMU:

prof. dr arch. Jurij Kryvoruchko, prof. dr hab. Jakub A. Lewicki, dr hab. inż. Lech Lichołai, prof.
PRZ, dr hab. Piotr Urbański, prof. nadzw., dr hab. Ewa Trzaskowska, dr inż. arch. Marta Akincza,
dr Tomasz Olbrycht, dr Michał Rut, dr inż. arch. Michał Uruszczak

KOREKTA:

Ryszard Żelazny

TŁUMACZENIA STRESZCZEŃ:

autorzy tekstów

SKŁAD I PROJEKT OKŁADKI:

Anna Sołtysik, na okładce wykorzystano rysunek Piotra Patoczki

Czasopismo TOPIARIUS. Studia Krajobrazowe to recenzowane czasopismo naukowe, którego podstawową wersją jest wersja papierowa.

Wszelkie prawa zastrzeżone. Czasopismo, ani żaden jego fragment, nie może być drukowane ani reprodukowane bez pisemnej zgody wydawcy.

All rights reserved. No part of this publication may be printed or reproduced without permission in writing from the publisher.

ISSN 2449-9595**WYDAWCA WYKONAWCZY:**

Wydawnictwo AMELIA Aneta Siewiorek
ul. dr J. Tkaczowa 186, 36-040 Boguchwała
tel. 17 853 40 23, tel. komórkowy 600 232 402
www.wydawnictwoamelia.pl
e-mail: wydawnictwoamelia@go2.pl

Uniwersytet Rzeszowski
Wydział Biologiczno-Rolniczy
Zakład Architektury Krajobrazu

TOPIARIUS
Studia Krajobrazowe

Rzeszów 2016

SPIS TREŚCI

Piotr Patoczka <i>Od redakcji</i>	7
--------------------------------------	---

KRAJOBRAZY DALEKIE I BLISKIE

Jan Kurek <i>Krajobrazy kulturowe Karelii</i>	11
--	----

Piotr Patoczka <i>Uwagi o architekturze w Gorlicach</i>	23
--	----

CZŁOWIEK I KRAJOBRAZ

Agata Gajdek, Agnieszka Wójcik <i>Zespoły dworsko-parkowe po 1945 roku. Wpływ zmian społeczno-gospodarczych na kompozycję parku na Zalesiu</i>	51
---	----

Wojciech Hawrot <i>Zmiany atrakcyjności krajobrazu Gór i Pogórza Kaczawskiego wzdłuż Doliny Kaczawy</i>	66
--	----

Zbigniew Mirek <i>Co krajobraz mówi o nas, o człowieku</i>	81
---	----

RECENZJE

Anna Sołtysik <i>Stan zachowania świeckiego budownictwa drewnianego w województwie podkarpackim</i>	89
--	----

VARIA

Henryk Welc <i>Tam gdzie rosły drzewa i krzewy, czyli 800 lat Opola – bo pamięć jest najważniejsza</i>	95
---	----

CZŁOWIEK I KRAJOBRAZ

**ZESPOŁY DWORSKO-PARKOWE PO 1945 ROKU. WPŁYW ZMIAN
SPOŁECZNO-GOSPODARCZYCH NA KOMPOZYCJĘ PARKU NA ZALESIU**

MANOR-GARDEN COMPLEXES AFTER 1945. IMPACT OF SOCIO-ECONOMIC
CHANGES ON THE COMPOSITION OF PARK IN ZALESIE

Agnieszka Wójcik¹, Agata Gajdek²
awojcik.urz@gmail.com

Istniejemy, póki ktoś o nas pamięta.
Carlos Ruíz Zafón

Artykuł jest próbą odpowiedzi na pytanie jak gospodarowanie parkami dworskimi w okresie PRL wpłynęło na ich obecny wygląd. Autorki na początku prac określiły tezę badawczą: ideologiczne podstawy PRL i zmiany społeczno-gospodarcze przyczyniły się do zatarcia pozostałych po drugiej wojnie reliktywów swobodnej kompozycji parku na Zalesiu. Celem opracowania była analiza historii parku, ze szczególnym uwzględnieniem jego powojennych losów, na tle innych obiektów, co pozwoliło sformułować wnioski dotyczące badanego problemu. Założenia dworsko-parkowe w skutek wieloletnich zaniedbań nieodwracalnie znikają z przestrzeni społeczno-kulturowej. Powoli stają się zwykłymi przestrzeniami sportowo-rekreacyjnymi bez historii i tożsamości.

Słowa kluczowe: parki zabytkowe, problemy konserwatorskie, percepcja terenów zieleni

The article is an attempt to answer the question how the management of manor parks in the communist period affected their present appearance. At the beginning of the research authors defined research thesis: the ideological base of the communism and consequently social changes have contributed to further blur of remaining relics of landscape park in Zalesie. The park history analysis, particularly its postwar alterations, with a wider background, allowed to formulate some conclusions to the presented issue. Due years of negligence manor-garden complexes disappear from the

¹ Asystent w Zakładzie Architektury Krajobrazu, Uniwersytetu Rzeszowskiego; doktorant na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej.

² Adiunkt w Zakładzie Architektury Krajobrazu, Uniwersytetu Rzeszowskiego.

socio-cultural space. Deprived of history and identity they are becoming merely places for sport and leisure.

Key words: historical parks, restoration problems, perception of green areas

Historyczne założenia ogrodowe w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej³

Polska sztuka ogrodowa od przełomu XIV i XV wieku rozwijała się równoległe z europejskimi nurtami ogrodowymi. Jednak specyficzne uwarunkowania przyrodnicze, kulturowe i społeczne pozwoliły na wykształcenie oryginalnych cech założenia krajobrazowych, zarówno w skali mikro, jak i makro (Bogdanowski 1999: 24).

Wielowiekową tradycję zakładania i pielęgnowania polskich ogrodów załamał wybuch drugiej wojny światowej. Dodatkowo trudną sytuację zniszczonych w wojennej zawierusze założenia ogrodowych, pogłębił nowy system polityczny powodujący uspołecznienie wszystkich istniejących wówczas zabytków (Majdecki 1993: 94-96). Wkraczająca do Polski, początkiem stycznia 1944 roku, Armia Czerwona wprowadziła zupełnie nowy porządek, który jedni traktowali jako wyczekiwane wyzwolenie, podczas, gdy inni rozumieli, że wraz z Sowiecami rozpoczyna się kolejna niewola (Kuroń, Żakowski 1995: 5). Oznaczało to także wprowadzenie zupełnie nowych zasad funkcjonowania polskich dóbr kultury, które stając się dobrem społecznym, narażone były na brak właściwej opieki i konserwacji.

W okresie komunistycznej Polski skutecznie zniszczony został obraz polskiego dworu wraz z jego mieszkańcami i najbliższym, parkowym otoczeniem. Decydujący wpływ na ten proces miały dekrety Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego (PKWN) o reformie rolnej (Dz.U. 1944 nr 4 poz. 17) i nacjonalizacji przemysłu oraz lasów (Dz.U. z 1946 r. Nr 3, poz. 17).

Owe akty normatywne pozbawiły ziemian wszelkich dóbr, jakie posiadali. W ten sposób zapoczątkowany został mechanizm zanikania licznie rozproszonych na ówczesnych ziemiach Polski, założenia dworskich, a wraz z tym wypierana była kultura polskich patriotów – szczególnie ziemiaństwa (Polakowski 2012: 5-6).

Opuszczone dwory ulegały niszczeniu, rabowaniu i dewastowaniu. Wiele tych obiektów uległo całkowitej ruinie. Część z nich przeznaczona została na siedziby PGR-ów, szkół, bibliotek, szpitali czy ośrodków pomocy społecznej. Nieliczne posiadłości dostały się w ręce prywatnych właścicieli, którzy często nie potrafili właściwie obejść się z zabytkowym założeniem – budynki rozbierano a założenia ogrodowe nieodwracalnie unieczystniano (Polakowski 2012: 5-6). Uogólniając, w całym kraju w drugiej połowie XX wieku, zespoły dworsko-parkowe, ówczesna własność państwa, były utrzymywane w stopniu dostatecznym, a często mocno zniekształcone, co w konsekwencji prowadziło do ich nieodwracalnego niszczenia (Piórecki 2011: 107).

Co prawda już od roku 1945 swoją działalność rozpoczęła Naczelna Dyrekcja Muzeów i Ochrony Zabytków, jak i Urzędy Konserwatorskie, które w tym okresie powołano. Działania konserwatorów skupiały się jednak w znacznej mierze na zabezpieczeniu zniszczonych obiektów i określaniu zasad ich użytkowania przez nowych właścicieli. Z czasem wyodrębniły się ośrodki zajmujące się szczególnie założeniami ogrodowymi. Jedynie najcenniejsze ogrody stały się częścią głównych ośrodków muzealnych. Dzięki opracowa-

³ Opiswane wydarzenia rozpatrywane są szczególnie w kontekście południowo-wschodniej części Polski, także terenów, które po II wojnie światowej znalazły się poza granicami kraju.

niom stworzonym przez Longina Majdeckiego i Gerarda Ciolka wykonywano niezbędne prace konserwatorskie w najcenniejszych założeniach ogrodowych (Majdecki 1993: 94-96).

Mimo wysiłków osób zaangażowanych w ratowanie polskiej sztuki ogrodowej nie udało się ocalić dużej grupy założeń dworsko-parkowych. Tylko pojedyncze dwory i relikty parków zachowały się do dnia dzisiejszego. Stan techniczny tych dworów jest zazwyczaj mocno naruszony, założenia ogrodowe nie istnieją lub zostały mocno zdeformowane – wskutek celowych działań bądź też braku jakichkolwiek prac pielęgnacyjnych (Polakowski 2012: 5-6).

Województwo podkarpackie w kontekście terytorium całego kraju, posiada stosunkowo niewiele tego typu obiektów (Polakowski 2012: 5-6). Tym istotniejsza wydaje się być potrzeba podejmowania działań na rzecz ratowania zachowanych założeń i udostępniania ich współczesnemu społeczeństwu (Piórecki 2011: 7). Jednym z takich zespołów jest założenie dworsko-parkowe na Zalesiu w Rzeszowie.

Krótką historia parku na Zalesiu – początki oraz stan przed II wojny światowej

Zalesie to jedna z dzielnic współczesnego Rzeszowa. W tej części miasta znajduje się dziewiętnastowieczny dwór otoczony relikdami dawnego parku. Zalesie do lat 70-tych XX wieku pozostawało oddzielną wsią. W 1977 roku, w trakcie poszerzania granic miasta, cała wieś została włączona do Rzeszowa i otrzymała status miejskiego osiedla.

Historia dworu w rzeszowskim Zalesiu sięga pierwszej połowy XIV wieku (Malczewski 1989: 134, Malak 1996: 43, Malak 1997: 33). To tu swoją główną siedzibę mieli pierwsi właściciele włości tyczyńskiej – Pileccy herbu Leliwa (Gliwa 2011: 962-963). Jednak pierwsze założenie obejmujące nie tylko sam budynek dworski, ale także otaczający go park, powstało niemal pięć wieków później, prawdopodobnie w pierwszej połowie XIX wieku. Zarys kompozycji tego ogrodu przedstawia mapa katastralna z 1850 roku (Ryc. 1). Na historycznym planie widoczny jest murowany budynek dworu, którego elewacja frontowa skierowana jest na południe i otwiera się na założenie parkowe. Nieistniejący już folwark obejmował zespół obiektów, wśród których poza dworem, znajdowały się m.in. dom zarządcy, kuchnia dworska, kierat i stajnie (Mapa katastralna 1850). Na zachód od dworu usytuowana była drewniana cerkiew p.w. Ucieczki do Egiptu Najświętszej Marii Panny.

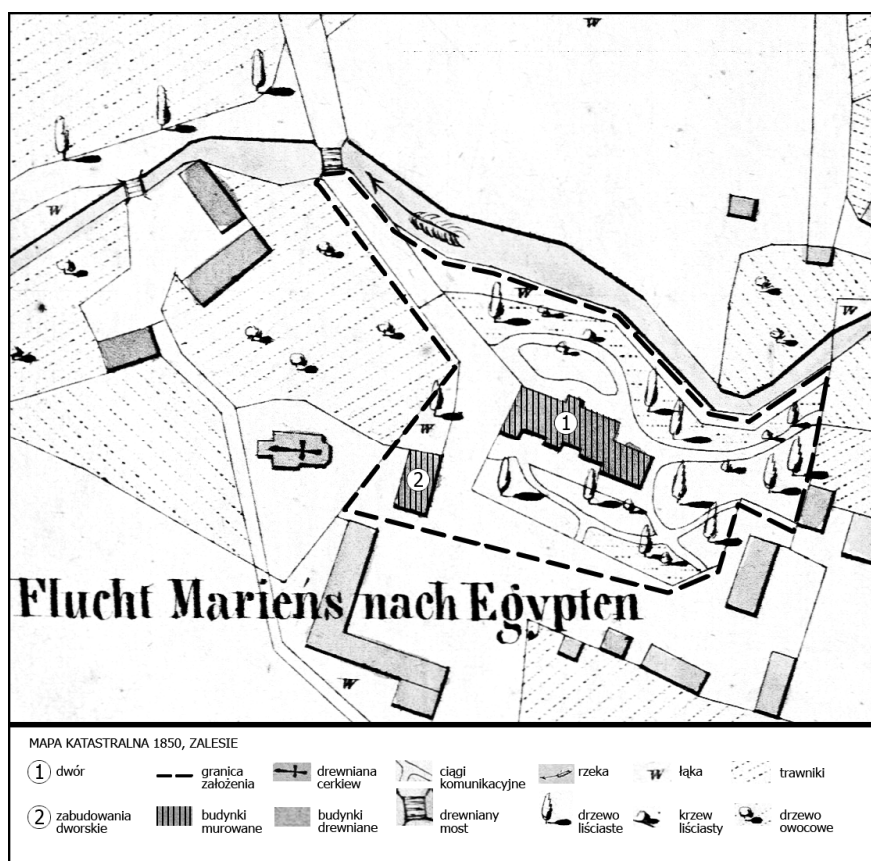
Park dworski obejmował teren pagórkowaty, o urozmaiconej rzeźbie terenu. Obecne w nim nasadzenia wysokich drzew liściastych otaczające gazony, przedstawiają swobodny układ kompozycyjny, zamknięty od północy ciekim wodnym. Przez potok, w kierunku Rzeszowa prowadził drewniany most.

W połowie XIX wieku właścicielami Zalesia zostali Gumińscy. Za czasów ich gospodarowania folwarkiem, pierwsze założenie dworsko-parkowe uległo przekształceniom zarówno w zakresie obiektów architektonicznych, jak i układu parkowego, który w tym okresie powiększono o tereny znajdujące się na północ, za potokiem.

Nowy dwór, wybudowany pod koniec XIX wieku, otrzymał inne usytuowanie względem kierunków świata – jego elewacja frontowa zwrócona została na wschód. Budynek był parterowy, nakryty dachami cztero- i dwuspadowymi.

Park Gumińskich częściowo pokrywał się z pierwotnym założeniem, jednak otrzymał nową kompozycję. Wejście do dworu poprzedzał okrągły klomb z kwiatami otoczony objazdem (Gajdek i in. 2016: 174-177). Dodatkowo, pierwotna powierzchnia założenia, powiększona została o nowy teren o powierzchni ok. 1,7 ha (wg *Wypisu z rejestru gruntu*), znajdujący się na prawym brzegu potoku Matysówka. Nowa część parku o płaskiej powierzchni i rzucie zbliżonym do trójkąta uzyskała kompozycję charakterystyczną dla

krajobrazowych założeń ogrodowych (Piórecki 2008: 211). Nasadzenia drzew, jakie zostały przeprowadzone w tym okresie, skupiły się na gatunkach rodzimych, takich jak: jesiony, lipy, brzozy, graby pospolite, topole, klon polny, klon jawor, dąb szypułkowy, wierzba biała i liczne krzewy (Wajdowicz 1994). Szczególnym, obcym gatunkiem, był platan klonolistny znajdujący się w centralnej części ogrodu (Piórecki 1996: 143).

Ryc. 1.
Analiza form zagospodarowania terenu założenia dworsko-parkowego na Zalesiu w 1850 roku, w oparciu o plan katastralny, oprac. A. Gajdek, 2016.

Fig. 1.
Land use forms analysis, Zalesie manor - park complex, based on the cadastral plan from 1850, ed. A. Gajdek, 2016.

Właściciele powiększając ogród, zadbali o obecność w nim licznych elementów parkowych, ubogacających jego układ kompozycyjny i ofertę programową. Wśród szczególnie atrakcyjnych rozwiązań wyróżnić można m.in. niewysoki kopiec ziemny w południowo-wschodniej części parku, obsadzony lipami, wśród których znajdowała się kapliczka poświęcona Matce Bożej. Także nasadzenia roślinne – aleje (grabowa i jesionowa) oraz grupy wysokich drzew kształtowane na wzór półnaturalnych zbiorowisk, pozwalają odczytywać to założenie jako szczególnie atrakcyjne pod względem rozwiązań formalnych i kompozycyjnych (Piórecki 1996: 143). Założenie dworsko-parkowe zachowało opisywany układ przestrzenny do wybuchu II wojny światowej.

Zmiany kompozycyjne w okresie PRL

W całym kraju w II połowie XX wieku zespoły dworsko-parkowe, jako własność skarbu państwa, były utrzymywane w stopniu dostatecznym lub mocno zniekształcane i w konsekwencji niszczone (Piórecki 2011: 107). W najbliższym otoczeniu Rzeszowa dawne założenia dworskie, w tym park na Zalesiu, w latach 70.-tych XX wieku uległy naporowi inwestycyjnemu (Wójcik 2016: 156). Zawłaszczono po reformie rolnej w 1944 roku stały się własnością „kolektywną”. Budynki użytkowane dotąd jako rezydencje dworskie były adaptowane do nowych funkcji. Znacznym zmianom uległy wnętrza obiektów, dawne włości pańskie rozparcelowano, a parki pozostawiono „samym sobie” (Wójcik 2016: 149). Z obiektów o charakterze reprezentacyjnym, służącym wypoczynkowi niewielkiej grupy ludzi, stały się parkami publicznymi, służącymi przede wszystkim krzewieniu kultury fizycznej.

Nie inaczej było w parku Gumińskich na Zalesiu. Podczas II wojny światowej park ucierpiał w relatywnie niewielkim stopniu (Gajdek i in. 2016: 174-177). Po szczególnie ciężkiej zimie zniszczeniu uległa aleja grabowa. Według wspomnień mieszkańców Zalesia stare drzewa zostały wówczas obgryzione z kory przez zwierzęta gospodarskie (Marcinowski 2003: 42). Jednak dopiero lata powojenne przyniosły znaczne, nieodwracalne zmiany w kompozycji parku oraz jego najbliższym otoczeniu. Na miejscu dawnej, rozległej polany centralnej powstało boisko do piłki nożnej. Na północ od niego wprowadzono również boisko do siatkówki oraz podłogę taneczną, nie obyło się bez ubytków w drzewostanie. Teren zmienił swoje oblicze, stał się zaniedbany, nieuporządkowany, pełen elementów tymczasowych, a nawet zaśmiecony (Peret 1976: 5; Woźniak, Woźniak 1978: 10). Wykorzystywany był do organizacji festynów wiejskich, tak jak za czasów Gumińskich, (na kopcu obsadzonym lipami ustawiano stoły biesiadne, okazjonalnie pojawiała się również podłoga taneczna) oraz rozgrywek sportowych (Woźniak, Woźniak 1978: 5-7).

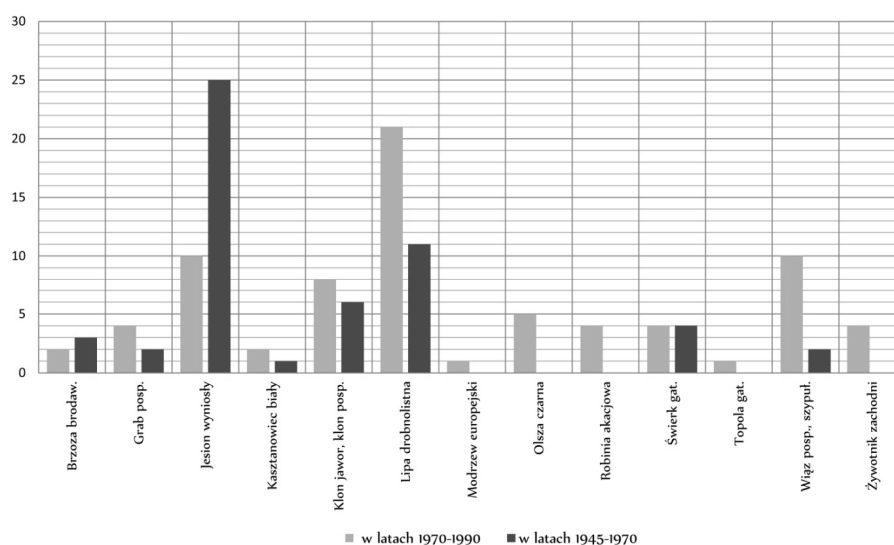
W latach 60. XX wieku rozpoczął się proces gwałtownej degradacji zespołu dworsko-parkowego. W terenie tzw. pierwszego ogrodu, na lewym brzegu potoku posadowiono fundamenty pod budowę szkoły podstawowej (Gajdek i in. 2016: 174). Była to pierwsza inwestycja, która naruszyła integralność całego założenia. Obszar został częściowo zniwelowany, a wiele drzew oraz ogrodzenie zniszczonych. Zniszczeniu uległ również gazon o średnicy 30 m (Woźniak, Woźniak 1978: 5-6), położony przed wschodnią fasadą dworu, według wspomnień Gumińskich ocieniany przez dorodną sosnę. W pierwszym ogrodzie ustawiona była wówczas drewniana szopa i ubikacja, a w północnej części parku barwóz (Peret 1976: 7-8).

W tym okresie w tzw. drugim ogrodzie (północnej części parku), powstał drewniany dom, częściowo wcinający się w kopiec. W latach 70-tych zabudowę mieszkaniową uzupełniono o murowano-drewnianą stodołę posadowioną w granicy parku⁴. W wyniku braku odpowiedniej opieki w poszyciu parku zaczęły pojawiać się samosiejki, zacierające oryginalną kompozycję. W latach 60-tych i 70-tych XX wieku drzewostan parku uzupełniono nowymi nasadzeniami niezgodnymi ze sztuką konserwatorską. W pierwszym okresie były to głównie lipy i klony. *Wprowadzone rośliny nie zrekompensowały strat w drzewostanie* (Peret 1976: 8). Później dawną aleję grabową uzupełniono szybko rosnącą topolą czarną (*Populus nigra*) – w liczbie 7 sztuk. W południowo-zachodniej części parku dolnego wprowadzono 19 sadzonek jesionu (*Fraxinus excelsior*) oraz 47 sadzonek topoli kanadyjskiej (*Populus x canadensis* 'Robusta') (Woźniak, Woźniak 1978: 7). Doprowadziło to do dalszej degradacji parku.

⁴ Informacje uzyskane na podstawie wywiadu z mieszkańcami przeprowadzonym w dniu 22 lipca 2016 roku.

Park dolny powstał jako kompozycja swobodna, w typie parku angielskiego. W strukturze główną rolę odgrywała polana centralna, wówczas już boisko do piłki nożnej. Większość dawnych zabiegów kompozycyjnych pod koniec lat 70-tych XX wieku była nadal czytelna. Liczne osie kompozycyjne organizowały przestrzeń wokół niej. Najważniejszym z nich było otwarcie widokowe spod płatanu w kierunku kopuły kościoła Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny⁵. Kopiec obsadzony lipami zamykał oś widokową dawnej alei grabowej. Rosnące w południowej części wierzby płaczące, tak jak przed II wojną światową, ramowały widok na polanę centralną. Potok Młynkówka, dziś zwany Matysówką *płynął nieregularnym korytem w naturalnym wąwozie, dodając niewątpliwie uroku parkowi*. Porastały go zarośla olchy i bzu czarnego (Woźniak, Woźniak 1978: 7-8).

Drzewostan w połowie lat 70-tych XX wieku tworzyły głównie lipy i jesiony, z dużą domieszką brzoź, klonów, robinii i grabów (Peret 1976: 7). Pod koniec lat 70-tych XX wieku obserwujemy spadek znaczenia lip na korzyść wprowadzanych wówczas (wbrew zaleceniom konserwatorskim) topól (Woźniak, Woźniak 1978: aneks). Porównując inwentaryzację drzewostanu przeprowadzoną w 1976 roku (Peret 1976: 7) z inwentaryzacją przeprowadzoną w roku 2015 obserwuje się nieznaczny spadek udziału brzoź (*Betula sp.*), grabów (*Carpinus betulus*), lip (*Tilia sp.*) oraz kasztanowców (*Aesculus hippocastanum*). Wyraźnie zmniejszył się procentowy udział robinii (*Robinia pseudoacacia*), zwiększył się natomiast udział klonów (*Acer sp.*) oraz jesionów (*Fraxinus excelsior*). Obecnie, tak jak dawniej, w drzewostanie przeważają jesiony i lipy z domieszką klonów.

Ryc. 2

Gatunki drzew sadzone w okresie PRL, do dziś występujące w parku. Sporządzono na podstawie inwentaryzacji wykonanej przez studentów w roku 2015 pod kierunkiem dr Tomasza Olbrychta. Analiza wiekowa drzewostanu powstała w oparciu o tabelę wiekową drzew prof. L. Majdeckiego oraz o informacje źródłowe. Oprac. A. Wójcik, 2016.

Fig. 2.

Species of trees planted in the communist period (after 1945), still found in the park. On the basis of the inventory made by students in 2015 under the direction of dr. Tomasz Olbrycht. Tree age analysis was based on the prof. Majdecki tree age table and historical information. Ed. A. Wójcik, 2016.

⁵ Dawnej cerkwi pw. Uciezki do Egiptu Najświętszej Maryji Panny.

Ryc. 2 obrazuje gatunki drzew sadzone w parku w okresie PRL-u, które przetrwały do dziś na obszarze parku. Wiele z wprowadzanych wówczas krótkowiecznych topól już nie występuje. Według danych historycznych w latach 60-tych wprowadzono 7 sadzonek topoli czarnej, a później w latach 70-tych XX wieku 47 sadzonek topoli kanadyjskiej (w sumie 54 sadzonki). Inwentaryzacja z 1978 roku (Woźniak, Woźniak 1978: 9) podaje, że wówczas na terenie parku rosło 56 sztuk nowoposadzonych topoli. Do dziś w drzewostanie przetrwała zaledwie 1 topola posadzona w latach 1970-1990.

W 1973 roku gmina Tyczyn przekazała teren zespołu dworsko-parkowego w użytkowanie Akademii Rolniczej w Krakowie. Wkrótce na obszarze dawnego folwarku Gumińskich zaczęły powstawać budynki uczelniane. Jednak dopiero na początku lat 80-tych w obrębie dawnego ogrodu pierwszego wybudowano dzisiejszy budynek D3 (Marcinowski 2003: 59-64). Nastąpiło to już po wykonaniu dokumentacji konserwatorskiej parku i dworu w latach 1976 i 1978 oraz wpisaniu zespołu dworsko-parkowego do rejestru zabytków w 1978 roku (wpis nr A-007 z dnia 11 października 1978 r.). Budynek D3, na rzucie litery L wybudowany został częściowo na fundamentach szkoły oraz najprawdopodobniej na miejscu pierwotnego dworu z I połowy XIX wieku. Czterokondygnacyjny budynek dominuje w pierwszym ogrodzie Gumińskich, zaburzając ekspozycję zabytkowego dworu. W wyniku przeprowadzenia tej inwestycji nawet częściowe odtworzenie ogrodu pierwszego jest praktycznie niemożliwe (Ryc. 3).

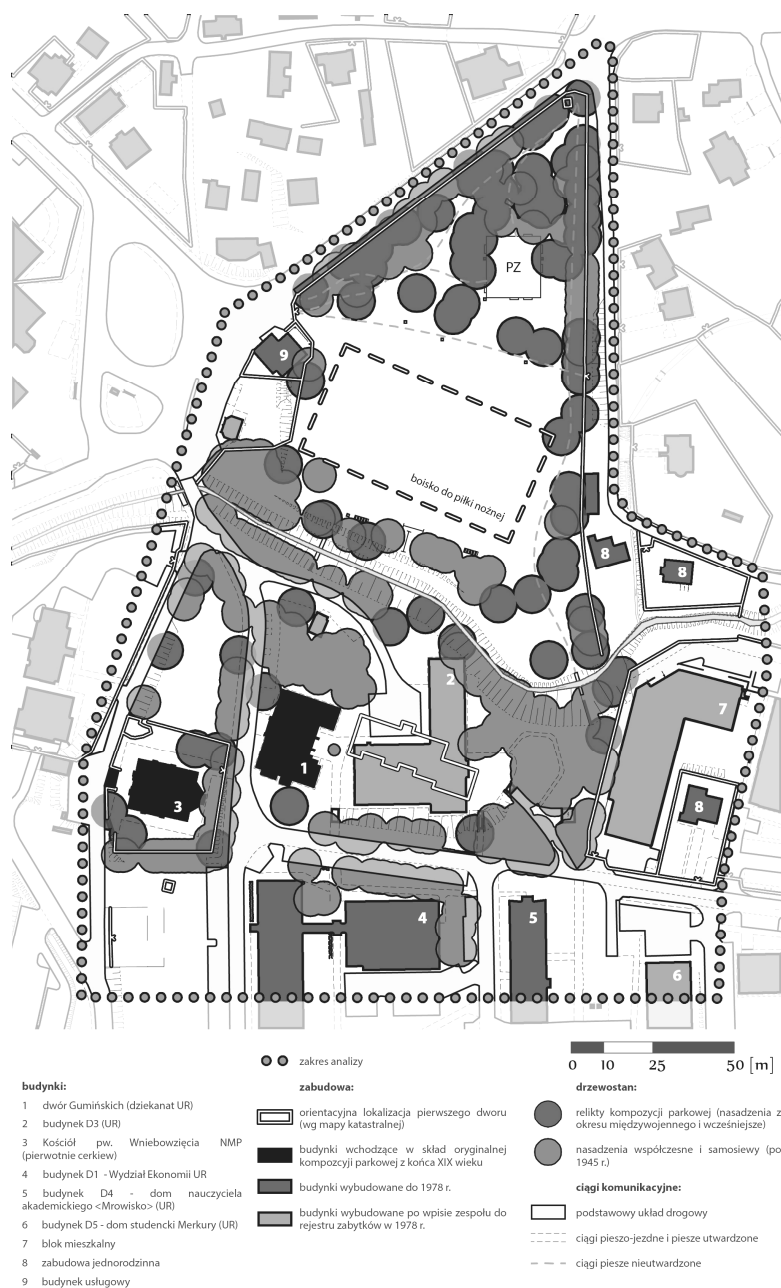
Zmiany w kompozycji parku po roku 1989

Ważnych informacji dotyczących parku po roku 1989 dostarcza *Aktualizacja inwentaryzacji zieleni i gospodarka drzewostanem w parku podworskim przy ulicy Wieniawskiego* z 1997 roku (Nowosiad-Sobańska 1997). Budowa budynku D3 sprawiła, że bezpowrotnie utracono relikty ogrodu pierwszego. Nie zachował się starodrzew, większość drzew pochodzi z czasów powojennych i najnowszych. Drzewostan zachowany na terenie pierwszego ogrodu, mimo młodego wieku⁶, jest *ważną formą przestrzenną ze względu na swoje rozmiary* (Nowosiad-Sobańska 1997: 2). Obecnie obszar pierwszego ogrodu zdominowany jest przez funkcje komunikacyjne – na wschód od budynku D3 znajduje się wybrukowany plac otoczony ławkami oraz podjazd dla niepełnosprawnych, a północną część zajmuje rozległy parking. Dokument nie wspomina podłogi tanecznej oraz boiska do siatkówki, zatem najprawdopodobniej zostały zlikwidowane wcześniej⁷. Niestety najbliższe otoczenie dworu jest niejednorodnie stylistycznie i jedynie mgliście odwołuje się do tradycji dworskich w formie niewielkiego okrągłego klombu różanego. (Gajdek i in. 2016: 179).

W dokumentacji wyznaczono drzewa przeznaczone do wycinki ze względu na zły stan fitosanitarny oraz drzewa wymagające pielęgnacji (Nowosiad-Sobańska 1997: 5-7). Zwrócono również uwagę na systematyczne uszkodzenia mechaniczne pni drzew wokół boiska do piłki nożnej (Nowosiad-Sobańska 1997: notatka służbowa). Na podstawie *Aktualizacji inwentaryzacji zieleni...* wykonano pierwsze od wielu lat prace pielęgnacyjne. Kompozycja parku nie zmieniła się do czasów obecnych. Park pozostaje nieoświetlony, brak w nim utwardzonych ciągów pieszych. Najstarsze drzewa przetrwały w północnej części ogrodu drugiego. Uregulowane koryto potoku Matysówka zarasta krzewami bzu, leszczyną oraz inwazyjnym rdestem sachalińskim (Gajdek i in. 2016: 177-179).

⁶ Większość drzew została posadzona po 1945 roku (Gajdek i in. 2016: 179).

⁷ Podłoga taneczna i boisko do siatkówki widoczne są na podkładzie mapowym części rysunkowej inwentaryzacji. Inwentaryzacja powstała na odrysie niezaktualizowanej mapy sytuacyjno-wysokościowej sporządzonej w 1974 r.

Ryc. 3. Zmiany kompozycyjne parku dworskiego oraz postępująca presja inwestycyjna (przed oraz po objęciu ochroną konserwatorską). Oprac. A. Wójcik, 2016.
 Fig. 3. Changes in manor-park composition and investment pressure (before and after entry in the register of monuments). Ed. A. Wójcik, 2016.

W 2009 roku na obszarze dawnej małej polany, późniejszego boiska do siatkówki, założono plac zabaw. Trzy lata później, przy północnej elewacji dworu, staraniem pracowników Zakładu Architektury Krajobrazu Uniwersytetu Rzeszowskiego założono „Ogród Profesorski”. Od kilku lat na terenie dawnego ogrodu pierwszego wprowadzane są liczne egzoty (Gajdek i in. 2016: 179). W 2014 roku drzewostan ucierpiał znacznie w wyniku wichury. Zniszczonych zostało wówczas około 30 drzew o znacznych obwodach pni.

Pokłosie zmian polityczno-gospodarczych

Zabytek nadal pozostaje zaniedbany. Większość wskazań konserwatorskich z opracowań z 1976, 1978 oraz 1997 do dziś nie zostało wprowadzonych. Wśród zaleceń z pierwszej dokumentacji wyróżnić należy: wykonanie ogrodzenia, likwidacja boiska do piłki nożnej, uzupełnienie drzewostanu odpowiednimi gatunkami oraz urządzenie ścieżek i ustawienie ławek (Peret 1976: 9-10). Zarówno pierwsza, jak i druga dokumentacja, wskazują na pożądane eksponowanie w zagospodarowaniu kompozycji obiektu, według stanu z lat 30-tych XX wieku (Peret 1976: 10, Woźniak, Woźniak 1978: 11). Jednak braki w dokumentacji z okresu pełnego rozwoju parku, czyni to zadanie niezwykle trudnym (zachowały się nieliczne fotografie i wspomnienia potomków rodziny Gumińskich). Najprawdopodobniej nie uda się już dotrzeć do żadnych naocznych świadków, pamiętających czasy międzywojnia.

Inwentaryzacja szczegółowa i studium historyczno-przyrodnicze parku dworskiego Rzeszów – Zalesie ul. Wieniawskiego z roku 1978 postulowała m.in. dobór gatunków i odmian zgodnych z okresem międzywojennym, kompozycyjne, funkcjonalne i użytkowe powiązanie ogrodu drugiego z dworem oraz projektowanym budynkiem D3, uwzględnienie zachowanych osi widokowych i kompozycyjnych, usunięcie wtórnych obiektów (szopa, kiosk, toalety, boiska, podłoga taneczna), czy wykonanie ogrodzenia z uwzględnieniem nowych powiązań funkcjonalnych (Woźniak, Woźniak 1978: 11-12).

W dokumentacji z 1997 roku wskazywano na uzupełnienie (poprzez dosadzenie 2 sadzonek) altany lipowej na kopcu w południowej części ogrodu drugiego (Nowosiad-Sobańska 1997: 10). Wówczas rosło tam 5 lip, obecnie pozostały już tylko 3 (Gajdek i in. 2016: 178).

Brak systematycznej opieki nad parkowym drzewostanem oraz uzupełniania roślinności odpowiednimi gatunkami zarówno w okresie PRL, jak i po 1989 roku (Nowosiad-Sobańska 1997: 3) przyczynił się do znacznego obniżenia wartości zespołu dworsko-parkowego. Na terenie parku przeważają drzewa młode. Obecnie drzewa do 25 lat stanowią około 40% wszystkich drzew (Gajdek i in. 2016: 179). Niestosowanie zaleceń konserwatorskich oraz rozległe inwestycje państwowe spowodowały nieodwracalne zmiany, uniemożliwiając odtworzenie wielu fragmentów kompozycji parkowej.

Warto również wspomnieć, że jedyna dokumentacja wykonana po roku 1989, tj. *Aktualizacja inwentaryzacji zieleni i gospodarka drzewostanem w parku podworskim przy ulicy Wieniawskiego* z 1997 roku, powstała jako dokumentacja poprzedzająca projekt techniczny kanalizacji wzdłuż ulicy Kiepur i Smosarskiej (Gajdek i in. 2016: 177). Jej powstanie wymusiła raczej planowana inwestycja i należy podkreślić, że nie została sporządzona żadna weryfikacja stanu parku po 20 latach od tamtej dokumentacji.

Park i jego najbliższe otoczenie do dziś pozostaje zagospodarowane w sposób substandardowy. Wśród mebli ogrodowych znajdziemy elementy mało atrakcyjne wizualnie, typowe dla przestrzeni miejskich: 6 betonowych koszy, 7 standardowych ławek, stojak na rowery oraz tablicę informacyjną. Niewielki plac zabaw w północnej części ogrodu drugiego, również składa się z typowych, wielobarwnych, plastikowo-stalowych urządzeń

zabawowych. W przestrzeni parkowej brakuje oświetlenia. Jednak najmniej reprezentacyjną częścią parku, zupełnie niezachęcającą do odwiedzenia go, pozostaje główne wejście (od strony pętli autobusowej przy ulicy Łukasiewicza). Ogródzenie jest w złym stanie, a samo wejście „ozdobione” jest graffiti oraz zestawem znaków drogowych i elementów informacyjnych (Gajdek i in. 2016: 178-179). Ścieżkę przy wejściu wyznacza ciąg drewnianych donic, które obecnie służą jako kosze na śmieci i popielniczki (Ryc. 4).

Ryc. 4.
Główne wejście do dawnego drugiego ogrodu Gumińskich o wyjątkowo niskich walorach estetycznych i historycznych nie zachęca do odwiedzenia parku.
Fot. A. Gajdek, 2016.

Fig. 4.
The main entrance to the former Gumiński's second garden. Low aesthetic values and illegible history do not encourage to visit the park.
Photo by A. Gajdek, 2016.

Mimo nieczytelnej historii i utraty tożsamości park wydaje się odgrywać ważną rolę w świadomości społeczności lokalnej. Obiekt pełni funkcje sportowo-rekreacyjne. Jest także miejscem obywatnia się lokalnych festynów tzw. Dni Zalesia. W ostatnich latach Urząd Miasta planował przejęcie terenu od obecnego właściciela – Uniwersytetu Rzeszowskiego i rozbudowanie programu sportowego, a nawet budowę obiektów kubaturowych.

Niską wartość estetyczną przedstawiają również zachodnia i wschodnia ściana parku. Składają się na nią: ogrodzenie boiska z reklamami, ogrodzenie murowane ze stalowymi przesłami wykonane w latach 80-tych ubiegłego wieku (Gajdek i in. 2016: 176) oraz nieestetyczne budynki (Ryc. 5). Elementy tymczasowe związane są także z zagospodarowaniem i użytkowaniem boiska (bramki, zadaszenia, walec do trawnika) (Ryc. 6).

Ryc. 5.
Zachodnia granica parku (widziana z wnętrza parku) zdominowana jest przez elementy reklamowe. Fot. A. Wójcik, 2016.

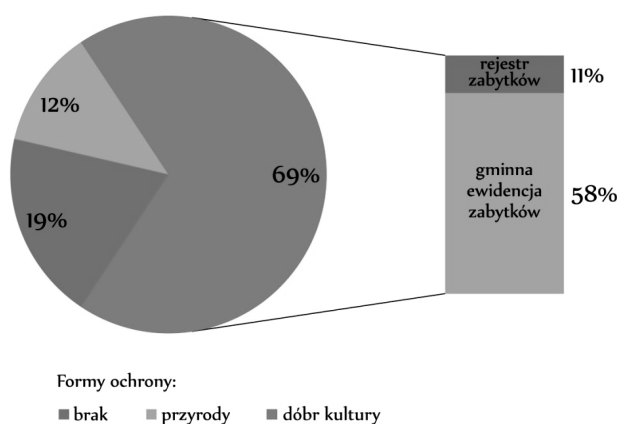
Fig. 5.
Western border of the park (seen from the interior) is dominated by advertising elements. Photo by A. Wójcik, 2016.

Ryc. 6
Tymczasowe elementy o niskich walorach estetycznych związane z zagospodarowaniem i użytkowaniem boiska do piłki nożnej. Fot. A. Wójcik, 2016.

Fig. 6.
Unaesthetic temporary elements are associated exploitation of a football field. Photo by A. Wójcik, 2016.

Do roku 2016 żadne drzewo w parku nie zostało objęte ochroną w formie pomnika przyrody (*Wykaz pomników przyrody...* 2015), mimo niekiedy znacznych parametrów dendrometrycznych. Przykładem może być platan klonolistny (*Platanus acerifolia*), jedyny zachowany w parku egzot o obwodzie 456 cm. Dla porównania status pomnika przyrody posiada zarówno platan o obwodzie 286 cm rosnący w parku przy ulicy Miłocińskiej, jak i o obwodzie 481 cm rosnący przy ulicy Zamkowej (*Wykaz pomników przyrody...* 2015). Platan w zalesiańskim parku spełnia kryteria postulowane w różnych planach ochrony (Pietrzak, Grzywacz 2013: 90). Wśród występujących na terenie miasta Rzeszowa 83 pomników przyrody⁸ 12 % występuje na terenie rezerwatu przyrody (Rezerwat Przyrody „Lisia Góra”), a 11 % towarzyszy obiektom wpisanym do rejestru zabytków województwa podkarpackiego, w tym jedynie jednemu zespołowi dworsko-parkowemu na Załężu (por. Wójcik 2016: 149), podlegającego ochronie konserwatorskiej dopiero od 2009 r. Prawie 60 % pomników przyrody występuje przy obiektach figurujących w gminnej ewidencji zabytków. Pozostałe pomniki przyrody nie są związane z żadną inną formą ochrony przyrody czy zabytków i dóbr kultury współczesnej (Ryc. 7).

Ryc. 7.
 Pomniki przyrody a inne prawne formy ochrony na terenie gminy Rzeszów. Oprac. A. Wójcik, 2016.

Fig. 7.
 Natural monuments and other forms of legal protection in the municipality of Rzeszow. Ed. A. Wójcik, 2016.

Wybrany obiekt nie staje się pomnikiem przyrody „z urzędu”, a uzyskuje status na podstawie dokumentacji przygotowanej przez dowolną, zgłaszającą go osobę. Powyższa analiza dowodzi zatem braku zainteresowania społeczności nie tylko parkiem Gumińskich na Zalesiu, ale parkami dworskimi w ogóle. Największe skupisko pomników przyrody (aż 17 sztuk – jako pojedyncze wpisy) znajduje się na terenie zespołu dworskiego Christianich-Grabieńskich, funkcjonującego obecnie jako obiekt usługowy (restauracja i hotel „Dworzysko”). Dzięki oznaczeniu okazów drzew jako pomniki przyrody, wartość historyczna zespołu parkowego, a co za tym idzie atrakcyjność całego obiektu wzrosła.

⁸ *Wykaz pomników przyrody...* 2015 obejmuje 53 pozycje, jednak część wpisów związana jest ze skupiskami drzew. Na potrzeby niniejszego opracowania wszystkie okazy traktowano oddzielnie.

Za najstarsze drzewo w parku na Zalesiu uznać należy dąb szypułkowy (*Quercus robur*) o obwodzie 330 cm, rosnący przy północno-zachodniej granicy parku. Drugi, wiekowy dąb rośnie przy kapliczce w północno-wschodniej części. Sądzi się, że są to relikty, pochodzące jeszcze sprzed założenia parku. Niezwykle cenne są również graby (*Carpinus betulus*), zachowane przy południowo-wschodnim wejściu do parku dolnego, tworzące zapewne niegdyś formę bramy. Szczególną ochroną warto także objąć 3 lipy (*Tilia cordata*), pozostałość po cienniku w południowej części parku.

Próby zmian

W wielu społeczeństwach najlepszą ochroną nie są prawne nakazy, ale przekazywana z pokolenia na pokolenie tradycja, wpajany „od małego” system wartości (Piórecki 2011: 108). Obecnie, ponad 25 lat po zmianie ustrojowej, obserwuje się na nowo, a może po raz pierwszy, rozwijanie się społeczeństwa obywatelskiego. Społeczności organizują się w różnorakie grupy, fundacje czy stowarzyszenia, by stawać po stronie ważnych dla siebie wartości. Pogłębianie świadomości społecznej, co do przyrodniczych i historycznych walorów zespołów dworsko-parkowych, wydaje się tu kluczowe. *W dzisiejszej rzeczywistości najważniejsze jest ocalenie i utrzymanie jak największej liczby zespołów dworsko-ogrodowych i w miarę możliwości udostępniania ich społeczeństwu* (Piórecki 2011: 7). Należy położyć nacisk na wzmacnianie poczucia lokalnej tożsamości i przynależności oraz odpowiedzialności za wspólne dziedzictwo. Służyć temu mogą jednorazowe akcje podejmowane przez społeczników, ale także organizowany cyklicznie przez Narodowy Instytut Dziedzictwa konkurs Zabytek Zadbany, czy konkursy pod auspicjami Generalnego Konserwatora Zabytków. Niestety przedsięwzięcia te nie są medialnie rozpropagowane i docierają jedynie do osób zainteresowanych tą tematyką.

Nieco inaczej na opinię publiczną oddziałują festiwale i konkursy promujące jednocześnie dziedzictwo kulturowe, jak i konkretne obiekty, zwykle komercyjne. Interesującym przykładem może być Międzynarodowy Festiwal Kuchni Dworskiej organizowany w Zamku Dubiecko, przyciągający szerszą publiczność nie tylko samym jedzeniem, ale i innymi atrakcjami towarzyszącymi. Aspekty kulturowe zespołów dworskich mogą być promowane poprzez tworzenie szlaków turystyki kulturowej, czyli tras *eksploatujących obiekty i wątki historyczne oraz kulturowe* (Mikos v. Rohrscheidt 2008: 17). Propagowanie walorów zabytkowych zespołów dworsko-parkowych odbywa się również poprzez nadawanie im statusu pomnika historii lub stworzenie parku kulturowego. Uznanie za pomnik historii stanowi szczególne wyróżnienie danego zabytku, nie wiąże się jednak z wyższą formą ochrony. Na liście 55 polskich pomników historii wpisy związane z zespołami rezydencjonalno-ogrodowymi stanowią 10%. Są to Park Mużakowski, zespół pałacowo-parkowy w Łańcucie, zespół zamkowo-parkowy w Kórniku, zespół pałacowo-parkowy w Kozłowiec oraz pałace i parki krajobrazowe Kotliny Jeleniogórskiej.

Park kulturowy jest powierzchniową formą ochrony zabytków. Dla ochrony krajobrazu zespołów parkowych i ogrodowych utworzono dwa parki kulturowe: Park Kulturowy Kotliny Jeleniogórskiej oraz Wilanowski Park Kulturowy (Wójcik 2014: 10-11). Ważną rolę w promocji zespołów rezydencjonalno-ogrodowych może pełnić również wpis na prestiżową listę światowego dziedzictwa UNESCO. Na obszarze Polski dotychczas wpisany został jeden tego typu obiekt – Park Mużakowski.

Wyraźnie zmiany postaw w kwestii do zachowania ogrodów podworskich zaobserwować można od początku XXI wieku (Piórecki 2011: 8). Fakt ten najprawdopodobniej należy łączyć z wejściem w wiek produkcyjny osób kształcących się po zmianie ustrojowej oraz stabilizacją sytuacji gospodarczej. *Nowe pokolenie na wsi zmieniło historyczny i spo-*

teczny stosunek do dworu (Piórecki 2011: 108). Przyczyniło się do tego wyrównanie standardu ekonomicznego i społecznego mieszkańców oraz zmiana perspektywy historycznej drugiego i trzeciego pokolenia (nostalgia, idealizowanie niektórych doświadczeń, nieświadomość innych).

Niezwykle istotna jest zatem rola całego procesu edukacji młodych ludzi, począwszy od proekologicznych postaw i wrażliwości, które mogą być kształtowane już w przedszkolach, poprzez wprowadzanie do programu zajęć elementów dziedzictwa kulturowego regionu w szkołach, aż do wzbudzania naukowego zainteresowania zespołami dworsko-parkowymi wśród studentów ośrodków akademickich. Rolę edukacyjną i popularyzatorską odgrywają także ścieżki przyrodnicze, które mogą być (i często są) wytyczane na terenie parków dworskich o wysokich walorach przyrodniczych.

Wnioski końcowe

Zespół dworsko-parkowy Gumińskich na Zalesiu jest typowym przykładem założenia podworskiego w stylu angielskim. Nie jest obiektem wybitnym, ale dzięki temu możemy przesłedzić problemy utrzymania i rewaloryzacji innych zespołów dworsko-parkowych. Przywracanie im dawnej świetności jest szczególnie ważne zarówno ze względów historycznych jak i kulturowych. Należy tu wyeksponować także fakt, że kultura dworska była kluczowym nośnikiem tożsamości narodowej w okresie rozbiorów.

Niestety w wyniku wieloletnich zaniedbań dwory i otaczające je parki znikają ze świadomości społecznej, stają się miejscem zapomnianym, opuszczonym, a nawet po prostu brzydkim. W okresie PRL było to wywołane ideologicznymi podstawami ustroju oraz niechęcią społeczeństwa do dawnego porządku. Większość tego typu zabytków w okolicach Rzeszowa uległo wówczas silnej presji inwestycji publicznych (por. Wójcik 2016). Przykład zespołu dworsko-parkowego na Zalesiu obrazuje, że mimo zmian politycznych, gospodarczych i społecznych, brak zainteresowania kulturą dworską i jej zachowaniem nadal trwa.

Podupadłe po II wojnie światowej zespoły dworsko-parkowe pozostają bez odpowiedniej opieki już przez blisko 80 lat. Ich obecność w krajobrazie jest coraz bardziej nieczytelna. Stają się zapomniane zarówno na płaszczyźnie historyczno-krajobrazowej, jak i społeczno-kulturowej. Z perspektywy historyczno-krajobrazowej wśród zegęszczającej się zabudowy coraz trudniej odtworzyć dawny wygląd kompozycji ogrodowych i ich powiązań widokowych. Prace rewaloryzacyjne są utrudnione ze względu na brak lub luki w materiałach historycznych oraz zmiany funkcjonalne w użytkowaniu samych parków i ich otoczenia. Niejednokrotnie rozległe inwestycje państwowe prowadzone w okresie PRL doprowadziły do nieodwracalnych zmian w kompozycji zespołów dworsko-parkowych (por. Wójcik 2016).

W sferze społeczno-kulturowej nieczytelne w krajobrazie parki dworskie stają się zwykłymi parkami publicznymi, po prostu terenami sportu i rekreacji. Poziom estetyki elementów małej architektury oraz zatarte powiązania widokowe i funkcjonalne sprawiają, że obiekty te zostają pozbawione tożsamości kulturowej. *Nie zachowawszy cienia dawnej świetności, przypadkowemu przechodniowi nie skojarzy się nawet ze szlachecką posiadłością* (Gajdek i in. 2016: 179). Budynki dworów i ich najbliższe otoczenie użytkowane są w sposób nie nawiązujący do tradycji miejsca. Często jedynym odwołaniem staje się tablica pamiątkowa poświęcona dawnym właścicielom. Znaczne kubatury, które powstały w najbliższym sąsiedztwie zabudowań dworskich w okresie PRL zmieniają ich percepcję, zawłaszczają przestrzeń, sprawiają, że parterowe dworki wydają się być „nie na miejscu”, stają się niepasującym reliktem minionych epok. W taki oto sposób zespoły dworskie powoli znikają ze świadomości społecznej, by w końcu pogrzeżyć się w mrokach niepamięci.

Bibliografia

- Bogdanowski, J. (1999). *Polska sztuka ogrodowa. Krótka historia kompozycji i rewaloryzacji*. Kraków: Tow. Wyd. „Historia Iagellonica”.
- Dekret Polskiego Komitetu Wyzwolenia Narodowego z dnia 6 września 1944 r. o przeprowadzeniu reformy rolnej. Dz.U. 1944 nr 4 poz. 17.
- Gajdek, A., Wójcik, A., Stompor-Chrzan, E. (2016). *Zaginione dwory: zespół dworsko-parkowy na Zalesiu w Rzeszowie*. [w:] *Жовква криз століття*. Випуск 4. ред. Володимир Степанович, Микола Бевз, та інші. Львів: вид. Растр-7.
- Gliwa, A. (2011). *Zalesie*. [w:] Draus, J., Zamojski, G (red.) *Encyklopedia Rzeszowa*. Rzeszów: Mitel.
- Mapa katastralna *Zalesie mit Ortschaft Czepak in Galizien*. Arkusz VI. Rzeszów Kreis, Galicja 1849. Ze zbiorów Archiwum Państwowe Oddział w Rzeszowie.
- Kuroń, J., Żakowski, J. (1995). *PRL dla początkujących*. Wrocław: Wyd. Dolnośląskie.
- Majdecki, L. (1993). *Ochrona i konserwacja zabytkowych założen ogrodowych*. Warszawa: PWN.
- Malak, F. (1997). *Dzieje parafii Słocina*. Parafia Słocina: Urząd Gminy Krasne.
- Malak, F. (1996). *Dzieje parafii Tyczyn*. Tyczyn: Zarząd Gminy i Miasta.
- Malczewski, J. (1989). *Obecnie dzielnice Rzeszowa niegdyś przedmieścia i wsie podmiejskie*. Z cyklu „Stary Rzeszów” – część II. Rzeszów: Woj. Ośrodek Informacji Turystycznej.
- Marcinowski, M. (2003). *To wszystko działo się w Zalesiu*, Część III, *Roman Gumiński przekazuje z Londynu wspomnienia o Zalesiu*. Rzeszów: Przedsiębiorstwo Przemysłowo-Handlowe „RIAL-ZIMOWIT”.
- Mikos v. Rohrscheidt, A. (2008). *Kulturowe szlaki turystyczne – próba klasyfikacji oraz postulaty w zakresie ich tworzenia i funkcjonowania*. „Turystyka kulturowa” 2/2008.
- Nowosiad-Sobańska, K. (1997). *Aktualizacja inwentaryzacji zieleni i gospodarka drzewostanem w parku podworskim przy ulicy Wieniawskiego*. Rzeszów-Zalesie: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków, ze zbiorów archiwum oddziału w Rzeszowie.
- Peret, S. (1976). *Katalog parków województwa rzeszowskiego, gm. Tyczyn, Zalesie*. Zalesie: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków, ze zbiorów archiwum oddziału w Rzeszowie.
- Pietrzak, J., Grzywacz, A. (2013). *Kryteria wymiarowe dla drzew-kandydatów na pomniki przyrody*. Zarządzanie Ochroną Przyrody w Lasach, t. 7.
- Piórecki, J. (2008). *Ogrody i parki dworskie województwa podkarpackiego*. Rzeszów: Pro Carpathia.
- Piórecki, J. (1996). *Zabytkowe ogrody i parki województwa rzeszowskiego*. Bolestraszyce: Zakład Fizjografii i Arboretum w Bolestraszycach.
- Piórecki, N. (2011). *Ochrona i użytkowanie ogrodów dworskich w województwie podkarpackim*. Rzeszów: Pro Carpathia.
- Polakowski, S. (2012). *Pozostałości założen dworskich województwa podkarpackiego*. Krosno: Lygjan.
- Wajdowicz, M. (1994). *Karta ewidencyjna zabytków, dwór Rzeszów – Zalesie*. Rzeszów: Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków, ze zbiorów archiwum oddziału w Rzeszowie.
- Woźniak, B., Woźniak, W. (1978). *Inwentaryzacja szczegółowa i studium historyczno-przyrodnicze parku dworskiego Rzeszów – Zalesie ul. Wieniawskiego*. Rzeszów: Stowarzyszenie Naukowo-Techniczne Inżynierów i Techników Ogrodnictwa.
- Wójcik, A. (2014). *Problematyka zachowania zabytkowych założen rezydencjonalno-ogrodowych w nowej tkance miejskiej na przykładzie ogrodów włoskich okolic Krakowa. Miejscowe plany zagospodarowania przestrzennego jako narzędzie ochrony powiązań widokowych i kompozycyjnych*. Praca podyplomowa pod kier. Agaty Zachariasz. Politechnika Krakowska. (materiały niepublikowane).
- Wójcik, A. (2016). *Influence of urbanization on heritage register sites. Rzeszów manor-garden ensembles changes over time*. [w:] Kołodziejczyk, P., Kwiatkowska-Kopka, B. (red.) *Landscape as impulsion for culture. Cracow landscape monographs*, t. 3, *Problems of protection and sharing*. Kraków: Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, Instytut Architektury Krajobrazu Politechnika Krakowska.
- *Wykaz pomników przyrody zlokalizowanych na terenie miasta Rzeszowa*. (2015). <http://bip.erzeszow.pl/urząd-i-jednostki-miasta/wydziałurzedumiasta/wydział-ochrony-srodowiska-i-rolnictwa/info/przyroda/ochrona-przyrody-w-rzeszowie> (data dostępu: 15.09. 2016 r.)
- *Wypis z rejestru gruntów*, Prezydent Miasta Rzeszowa, Ośrodek Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Rzeszowie.